

До спеціалізованої вченої ради Д 11.737.01
Донецького державного університету внутрішніх справ

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора юридичних наук, доцента Семенишина
Миколи Олександровича на дисертацію Пономарьової Тетяни Ігорівни
«Теоретичні та практичні засади становлення і розвитку ювенальної
віктичології в Україні», подану до захисту на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та
кримінологія; кримінально-виконавче право (081 Право)**

Актуальність теми дослідження зумовлена інтенсифікацією криміногенних загроз у частині кримінальних правопорушень, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб в Україні. Аналіз судової статистики та практики дозволяє визначити наявність чітких кореляцій між трансформацією детермінаційного комплексу та паралельною видозміною форм суспільно небезпечної поведінки та способів реалізації кримінально противравного умислу. У зв'язку з цим протягом останніх років серед інших причин та умов злочинності актуалізується така детермінанта, як віктична поведінка потерпілої особи, яка часто є для кримінального правопорушника додатковим стимулюючим фактором. Особливу небезпеку становлять випадки віктичизації неповнолітніх осіб, яка зазнала широкого розповсюдження через військове вторгнення держави-агресора на територію України. Залучення неповнолітніх осіб до вчинення кримінальних правопорушень, учинення відносно них статевого насильства, примушування до спостереження за насильством – усе утворює підґрунтя для формування віктичної поведінки та інших, пов'язаних з цим девіацій. Указане свідчить про те, що наразі укладення стратегічних та програмних документів, метою яких є запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб, має відбуватись з урахуванням віктичологічного напряму боротьби зі злочинністю, а також передбачати механізм, здатний забезпечити їх реалізацію як в умовах дії звичайного, так і особливих правових режимів (зокрема – воєнного стану).

Віктичологічний напрям також актуалізується в низці міжнародних документів та нормативно-правових актів, провідними серед яких є Конвенція про права дитини та Конвенція Ради Європи про запобігання насильству

стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Зокрема, позитивно необхідно відзначити і національні тенденції до позитивних змін у цій частині, відображені в Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року та в Указі Президента України №273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки», в якому визначено необхідність запровадження періодичного анонімного вікtimологічного опитування населення з метою встановлення кількості осіб, які стали потерпілими від кримінальних правопорушень певного виду, а також використання методу самозвіту для анонімного з'ясування кола осіб, які вчиняли будь-які кримінальні правопорушення протягом певного періоду, складання за їх результатами вікtimологічних карт та посилення захисту прав неповнолітніх осіб.

Загалом оцінюючи вікtimологічну політику країни та рівень наукових досліджень у цій сфері наукових знань, треба зазначити, що більша частина праць учених присвячена вирішенню загальних проблем, які не враховують специфіку взаємодії з неповнолітніми жертвами, котрі мають не до кінця сформований комплекс морально-етичних цінностей та рівень правової обізнаності яких не дозволяє сформувати індивідуальний безпековий простір, здатний захиstitи їх від кримінально противравних посягань. Значні прогалини також можна відзначити в частині відсутності комплексного підходу до унормування специфічних рис неповнолітніх жертв, а також заходів, що нададуть можливість утримати осіб від вторинної вікtimізації в її бінарному розумінні, персоналізувати запобіжний вплив на особу дитини, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Необхідність забезпечення вікtimологічної функції кримінологічної політики та визначення засобів їх реалізації зумовлює доцільність поглиблення доктрини наук кримінально-правового циклу. Тому отримання нових наукових результатів щодо обґрутування нових теоретико-прикладних положень щодо становлення та розвитку ювенальної вікtimології, а також концептуальних зasad удосконалення ювенальної вікtimологічної політики в Україні, що є метою дисертаційного дослідження Т.І. Пономарьової, є вкрай важливим та актуальним. І у цьому аспекті дослідження з'ясування ознак неповнолітньої особи як об'єкта вікtimологічного запобігання та визначення динаміки кримінально противравних посягань, учинених щодо неповнолітніх, дослідження та доопрацювання структури та типології неповнолітніх жертв кримінального

правопорушення, аналіз та конкретизація детермінаційного комплексу ювенальної віктимності, здійснені Т.І. Пономарьовою, безумовно є актуальними та мають теоретичну та практичну цінність.

Відзначаючи актуальність теми дисертації Т.І. Пономарьової, слід зазначити, що вона виконана відповідно до Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021, Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р, Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453, Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р, Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 рр., Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленого постановою Верховної Ради України № 509-VIII від 4 червня 2015 р, а також згідно з тематикою науково-дослідної роботи Донецького державного університету внутрішніх справ на 2020–2024 роки «Протидія кримінальним правопорушенням на території проведення ООС (операції Об’єднаних сил)» (012U105580).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Донецького державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 28 жовтня 2020 року).

Вивчення дисертації та наукових публікацій свідчить про логічну та обґрунтовану метою структуру роботи, що дало можливість усебічно й повно дослідити обрану тематику. Дисерантка правильно сформулювала об'єкт і предмет дослідження. Позитивно можна відзначити обрання сучасних методів пізнання. Результати дисертаційного дослідження підтверджують його наукову обґрунтованість і новизну, відображену в теоретичних висновках і запропонованих законодавчих та науково-практичних рекомендаціях, що виносяться на захист.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації та їх достовірність.

Результати дисертаційного дослідження Т.І. Пономарьової є аргументованими. Аналіз національних, європейських та міжнародних нормативно-правових актів з ювенальної юстиції, наукових праць у галузі наук кримінально-правового циклу, а також психології, педагогіки, соціології та філософії надали можливість авторці отримати достовірні висновки. Дисерантка проаналізувала достатню кількість джерел (408 найменувань), ґрунтовно опрацювала наукові праці українських та зарубіжних учених, що дозволило досягти поставлену мету та вирішити наукові завдання, сформулювати пропозиції та рекомендації з подальшого дослідження проблем уdosконалення ювенальної віктомології в Україні. Достовірність і обґрунтованість зроблених у дисертації висновків, сформульованих пропозицій та рекомендацій забезпечується емпіричними даними, зокрема даними офіційної статистики, а також результатами вивчення: а) показників стану здійснення судочинства, проведеного Верховним Судом України; б) 646 вироків судів України в період з 2010 р. по 2022 р., якими було призначено покарання за вчинення кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб; в) статистичні дані та судова практика європейських країн, отримана під час проходження онлайн-навчання на освітній платформі LEEd CEPOL (Агентства Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів) на тему: «Стратегії боротьби зі злочинцями, які вчинили злочини сексуального характеру над дітьми» («CSE Strategies in Managing Child Sex Offenders»); г) зведені дані опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, вчинюваних щодо неповнолітніх осіб.

Підтвердженням достовірності наукових положень і висновків, викладених у дисертації, також є відповідна методологія дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження складають положення діалектичного матеріалізму, соціологія та психологія віктомної поведінки, а також заснований на їх основі комплекс загальнонаукових теоретичних методів, серед яких: антропологічний, історико-правовий, системно-структурний, компаративний, синергетичний, соціологічний, методи моделювання та наукової абстракції, а також статистичні та математичні методи. Вказані методи та підходи було застосовано у взаємозв'язку та взаємозалежності, що забезпечило повне та об'єктивне дослідження.

Таким чином, обґрунтованість та достовірність одержаних дисеранткою результатів, сформульованих висновків і пропозицій забезпечені завдяки

використанню широкого кола наукових джерел, різноманітних методів наукового та практичного аналізу. Постановка завдань, визначення об'єкта, предмета та мети наукового пошуку є чіткими і зрозумілими та цілком відповідають загальним вимогам. Це дає підстави стверджувати, що мета, яку ставила перед собою дисертантка – досягнута, а завдання – виконані.

Наукова новизна положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації. Робота Т.І. Пономарської є самостійним завершеним монографічним дослідженням, в якому вирішено важливу наукову проблему, що полягає в обґрутуванні нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей становлення та розвитку ювенальної віктиології, а також концептуальних засад удосконалення ювенальної віктиологічної політики в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в теоретичних положеннях і висновках, основними з яких є такі:

сформульовано наукове визначення ювенальної віктиології як самостійного напряму загальної віктиології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність неповнолітніх шляхом створення сукупності заходів, достатніх для виправлення віктических схильностей як детермінантів, що провокують вчинення суспільно небезпечних діянь;

– з'ясовано змістовні складові ювенальної віктиології, якими є: 1) феномени ювенальної віктичності та віктизації: віктигенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, видова диференціація; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктиологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктичності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктично-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними/реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень;

– запропоновано авторське поняття специфічного психоемоційного стану як складника механізму віктизації неповнолітньої особи, під яким необхідно розуміти зумовлену постійними або тимчасовими психічними розладами сукупність заздалегідь помилкових поведінкових реакцій підлітка на зовнішні

збудники, котрі сприяють та/або зумовлюють суспільно небезпечну поведінку кримінального правопорушника. Найбільш поширеними психоемоційними станами, які сприяють віктимізації неповнолітніх осіб, є: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіа); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація);

– на підставі аналізу міжнародного та загальноєвропейського права встановлено такі змістовні складові міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) визнання неспецифічних особливостей фізичного та психічного розвитку неповнолітньої жертви кримінального правопорушення обставинами, які обтяжують покарання; 4) залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) розробка віктимологічних заходів, спрямованих на запобігання первинній та/або вторинній віктимізації неповнолітніх осіб;

– обґрутовано специфічні риси неповнолітнього як об'єкта віктимізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне нездоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здравої» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття;

– розроблено кримінологічну методику діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки, метою якої є визначення домінантного поведінкового патерну в криміногенних ситуаціях;

- розроблено концепцію запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб, яка враховує особливості реалізації кримінально-правової та кримінологічної політики в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану;
- запропоновано систему змін та доповнень до національного кримінального законодавства щодо вдосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.
- удосконалено диференціацію рівнів методології ювенальної віктичології на такі: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктичності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який передбачає застосування алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктичності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки на практиці знань, отриманих на інших рівнях з метою розробки тактики протидії віктичизації неповнолітніх;
- теоретичні підходи до періодизації становлення ювенальної віктичології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного участника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, в тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець ХХ – ХХІ ст.);
- теоретичне уявлення про диференціацію механізмів кримінально протиправної поведінки на такі види: 1) психологічний (протиправна поведінка зумовлена потребою вчинити кримінальне правопорушення для самореалізації, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) медичний (протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад, психічними

роздадами тощо); 3) ситуативний/випадковий (протиправна поведінка зумовлена ситуацією, що її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) корисливий (протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ідейний (протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) змішаний (протиправна поведінка зумовлена декількома факторами);

– види інтеракції неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником: поліхронічний – тривалий взаємозв'язок, зумовлений наявністю особистих, службових та інших відносин; спорадичний – періодичний взаємозв'язок, часто зумовлений збігом обставин; епізодичний – жертва та правопорушник мали одиничний тривалий або короткостроковий контакт; спонтанний – жертва та правопорушник до моменту вчинення кримінального правопорушення не були знайомі;

– доктринальні підходи до загальносоціального запобігання вікtimній поведінці неповнолітніх осіб, яке має передбачати реалізацію таких заходів: 1) створення соціально орієнтованої системи державного стратегічного планування; 2) здійснення моніторингу трудової активності населення, встановлення та усунення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналізування та прогнозування пріоритетів нормативно-правового забезпечення; 4) аналізування кримінологічної ситуації та своєчасна ідентифікація потенційних криміногенних загроз; 5) забезпечення соціально-економічного та правового захисту вразливих категорій населення;

– доктринальні підходи до спеціально-вікtimологічного запобігання вікtimній поведінці неповнолітніх осіб, яке має передбачати реалізацію таких заходів: 1) створення механізму упередження формування в неповнолітніх стану потенційної/хронічної жертви; 2) створення автоматизованих електронних баз даних осіб, засуджених за тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) запровадження процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 4) усунення детермінаційного комплексу, що зумовлює вторинну вікtimізацію неповнолітніх осіб; 5) створення вікtimологічної моделі небезпечної поведінки підлітків; 6) розробка та інтеграція методики діагностики схильності особи до вікtimно-provokatивної поведінки.

– дістали подальшого розвитку доктринальні підходи до розуміння структури особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення,

елементами якої є: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослідання, зумовлені якістю виховання в мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та всіх пов’язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє вікtimізації; 6) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним правопорушником та всіх пов’язаних із цим об’єктивних та суб’єктивних факторів вікtimізації.

Практичне значення результатів дослідження. Одержані автором результати дисертаційного дослідження можуть бути використані за різними напрямами правової діяльності.

Викладені в роботі висновки і пропозиції впроваджено та може бути використано в:

- *науково-дослідній роботі* – для здійснення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на подальший розвиток кримінології за такими напрямами, як: вивчення особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення; диференціація механізмів кримінально противравної поведінки; визначення типології та класифікація неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень (Акт Донецького державного університету внутрішніх справ від 28 квітня 2023 року);

- *законотворчій діяльності* – при розробці нових нормативно-правових актів, а також при підготовці змін і доповнень до Кримінального кодексу України в частині вдосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх/малолітніх осіб (лист Донецького державного університету внутрішніх справ до Департаменту юридичного забезпечення МВС України від 23 травня 2023 року № 2444/26.4–2023);

- *практичній діяльності* – слідчих підрозділів Національної поліції України під час проведення занять у системі службової підготовки, а також при проведенні семінарів, нарад. Також наведені в роботі теоретичні положення та практичні рекомендації можуть бути застосовані як елемент методики досудового розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб (Акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 13 лютого 2023 року);

– освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», а також при підготовці лекцій і навчальних посібників із цих дисциплін. окремі положення дисертаційного дослідження також було використано при розробці вибіркової дисципліни «Ювенальна віктичологія» для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (Акт Донецького державного університету внутрішніх справ від 28 квітня 2023 року).

Дисертація має чітку структуру: складається зі вступу та п'яти розділів, кожен з яких поділяється на відповідні підрозділи залежно від висвітлених питань, висновків, списку використаних джерел і додатків.

У Розділі 1 «Теоретико-правові засади дослідження ювенальної віктичології» конкретизовано проблеми методології ювенальної віктичології, а також встановлено і доопрацьовано методологічні рівні дослідження феномена ювенальної віктичності; досліджено особливості становлення та розвитку нормативно-правового забезпечення захисту прав неповнолітніх осіб в Україні; проаналізовано стан дослідження проблем ювенальної віктичності та виокремлено проблемні питання; проаналізовано та уточнено основні теоретичні положення ювенальної віктичології.

Встановлено категорії проблемних питань методології ювенальної віктичології, які диференційовані на такі групи: 1) проблемні питання, пов’язані з трансцендентними атрибутивними ознаками феномена ювенальної віктичності; 2) проблемні питання, пов’язані з імперативністю та субпідрядністю віктичологічної науки; 3) проблемні питання, зумовлені станом методологічних розробок у вітчизняних кримінально-правових науках. До проблем першої категорії віднесено: 1) малодослідженість феномена ювенальної віктичності, що призводить до набуття нею іманентних ознак, і як наслідок – створення неправильного уявлення про причини та умови підліткової віктичності; 2) відсутність повноцінних міжгалузевих зв’язків ювенальної віктичології з іншими науками кримінально-правового циклу; «ізоляція» внутрішньої кореляції між загальним віктичологічним ученнем та його ювенальним напрямом; 3) низький рівень емпірико-технічного пізнання феномена ювенальної віктичності. До другої категорії належать: 1) «конформність» понятійно-категоріального апарату, зумовлена впливом кримінологічної науки; 2) відсутність індивідуального інструментарію впливу на ювенальну віктичність; 3) відсутність системного підходу до вивчення феномена ювенальної віктичності. Третя категорія включає в себе: 1) консервативність методології

наук кримінально-правового циклу; 2) «науковий плюралізм»; 3) відсутність единого розуміння методів дослідження вікtimологічних феноменів.

Конкретизовано рівні методології дослідження ювенальної вікtimності, які є такими: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень методології дослідження, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової вікtimності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної вікtimності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях, на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній вікtimності.

Виокремлено та охарактеризовано основні періоди становлення ювенальної вікtimології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, зокрема на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець ХХ – ХХІ ст.).

Уточнено підходи до розуміння сутності ювенальної вікtimології як самостійного напряму загальної вікtimології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом створення сукупності заходів, достатніх для виправлення вікtimних схильностей неповнолітніх осіб як детермінантів, що провокують суспільно небезпечні діяння.

Виокремлено компоненти категорії вікtimізації: 1) соціально-педагогічний – розвиток та виховання дитини, закладення деструктивних настанов; становлення деформованих уявлень про соціум та власне місце в ньому; 2) загальноюридичний – особливості нормативно-правового захисту прав та

свобод людини і громадянина в державі, де проживає неповнолітня особа; 3) кримінологічний – стан кримінологічної ситуації та наявність фактичних та потенційних криміногенних загроз у тій місцевості, де проживає неповнолітня особа, а також детермінаційний комплекс, що зумовлює вікtimну поведінку неповнолітнього (мікро- та макрозв'язки, поведінкові особливості (агресія, провокація, емоційна лабільність) тощо).

Обґрунтовано змістовні складові сучасної ювенальної вікtimології: 1) феномени ювенальної вікtimності та вікtimізації: вікtimогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та вікtimологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової вікtimності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних вікtimолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

У Розділі 2 «**Кримінологічна характеристика неповнолітньої жертви кримінального правопорушення та детермінація ювенальної вікtimної поведінки**» доопрацьовано типові кримінологічно значущі ознаки неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень, визначено стан та динаміку кримінально протиправної діяльності стосовно цієї категорії; доопрацьовано кримінологічну характеристику неповнолітньої жертви кримінального правопорушення; досліджено та уточнено основні чинники, які формують вікtimну поведінку неповнолітніх осіб.

Обґрунтовано специфічні риси неповнолітнього як об'єкта вікtimізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе із іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок

«здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття.

На основі узагальнення статистичної звітності правоохоронних органів встановлено, що найбільш поширеними залишаються кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та моральності та кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Більшість кримінальних правопорушень, учинених щодо неповнолітніх осіб, є тяжкими та особливо тяжкими (у 2017 році – 28,3% від загальної кількості, у 2018 – 28,2%, у 2019 – 27,5%, у 2020 році – 28,7%, у 2021 році – 28,9%, у 2022 році тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення, вчинені щодо неповнолітніх осіб, склали 28,6% від загальної кількості).

Констатовано зростання у 2022 році кількості кримінальних правопорушень, учинених відносно малолітніх та неповнолітніх осіб, що зумовлено веденням воєнних дій державою-агресором проти України (48,8% складають кримінальні правопорушення, передбачені ст. 438 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни). Із урахуванням проведеного у 2022 році опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, вчинюваних щодо неповнолітніх осіб, аргументовано доведено, що більшість проблем нормативно-правового та кримінологічного забезпечення запобігання таким випадкам пов'язані із відкладеною ратифікацією Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду, а також неналежним понятійно-категоріальним забезпеченням кримінального законодавства. Наведено додаткові аргументи на користь криміналізації в національному законодавстві кримінальних правопорушень проти людяності (75% респондентів підтримали викладену позицію).

Виокремлено та доопрацьовано типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення: 1) всебічно-вікtimний тип – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють її високий вікtimний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є вікtimними через відсутність навичок якісного мислення; 3) провокативно-імпульсивний тип – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на

вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний тип – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктична поведінка яких зумовлена десоціалізацією, що спричинила втрату навичок безпечної поведінки.

Обґрунтовано, що основною детермінантою кримінального правопорушення є девіантна поведінка його суб'єкта та жертви, під якою необхідно розуміти будь-яку поведінку, яка відхиляється від норми, набуваючи рис, що можуть зробити з людини деструкта, котрий, інтегруючись у суспільні відносини, буде їх руйнувати шляхом сприяння суспільно небезпечному впливу або його реалізації. Аргументовано, що девіантна поведінка притаманна як кримінальному правопорушнику, так і його жертві, різниця полягає лише в когнітивному наповненні такої поведінки.

У Розділі 3 «Механізм віктичної поведінки неповнолітніх осіб та його елементи» досліджено найбільш поширені психоемоційні стани, котрі сприяють віктичизації неповнолітніх осіб; розглянуто основні елементи механізмів кримінально протиправної поведінки, уточнено видову диференціацію взаємозв'язку жертви та правопорушника, визначено цикли мотивації кримінального правопорушення.

Запропоновано авторське поняття специфічного психоемоційного стану як складника механізму віктичизації неповнолітньої особи, під яким необхідно розуміти зумовлену постійними або тимчасовими психічними розладами сукупність заздалегідь помилкових поведінкових реакцій підлітка на зовнішні збудники, котрі сприяють та/або зумовлюють суспільно небезпечну поведінку кримінального правопорушника. Обґрунтовано, що найбільш поширеними психоемоційними станами, котрі сприяють віктичизації неповнолітніх осіб, є: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіа); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктичизація).

Конкретизовано етапи віктичизації у виховних колоніях: 1) соціально-рольова, соціально-психологічна або соціально-демографічна адаптаційна

деструкція; 2) первинна абстиненція; 3) десоціалізація; 4) первинна пенітенціарна активна віктимність; 5) формування синдрому жертви.

Уточнено види інтеракції неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником: поліхронічний – тривалий взаємозв'язок, зумовлений наявністю особистих, службових та інших відносин; спорадичний – періодичний взаємозв'язок, часто зумовлений збігом обставин; епізодичний – жертва та правопорушник мали одиничний тривалий або короткостроковий контакт; спонтанний – жертва та правопорушник до моменту вчинення кримінального правопорушення не були знайомі.

Проаналізовано та доопрацьовано цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки, які диференційовані на такі: 1) передмотиваційний – каталізація кримінально протиправних настанов, сформованих унаслідок відсутності закріпленаого уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки; 2) мотиваційний – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб. На цьому етапі обирається жертва (якщо жертва не є ініціатором мотивації); 3) маніпулятивний – реалізація мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) постмотиваційний – цикл, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови, якщо мотив був реалізований повною мірою.

У Розділі 4 «Запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні» проаналізовано та доопрацьовано базові аспекти загальносоціального запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні; запропоновано актуальні заходи спеціально-віктимологічного запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб; проаналізовано заходи індивідуально-профілактичного запобігання віктимізації неповнолітніх осіб.

Вказано, що загальносоціальні ювенальні заходи віктимологічного запобігання є юридичним інструментарієм (комплексом різноманітних норм), який регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником, та має матеріальне вираження в конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.

Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб має включати в себе: 1) стратегічне планування розбудови державності залежно від потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням

найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист уразливих категорій населення.

Аргументовано, що основними заходами спеціального вікtimологічного запобігання поведінки неповнолітніх, які стали жертвами кримінально протиправних посягань, є: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редактуванням кримінального законодавства України; 4) усунення детермінаційного комплексу вторинної вікtimізації неповнолітніх осіб; 5) створення вікtimологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) складення та інтеграція методики діагностики схильності особи до вікtimно-provокативної поведінки.

Аргументовано, що до заходів індивідуального запобігання вікtimній поведінці неповнолітніх осіб необхідно віднести: 1) виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції; 2) прогнозування та витіснення вікtimних поведінкових індивідуальних особливостей; 3) комунікативні засоби взаємодії з підлітками, які мають сталі вікtimні настанови; 4) заходи юридичного супровождження неповнолітніх, котрі потребують правової допомоги; 5) заходи допомоги родинам, в яких було зафіковано факти домашнього насильства.

У Розділі 5 «Міжнародний та зарубіжний досвід запобігання кримінально протиправним посяганням на дітей» проаналізовано та охарактеризовано основні нормативно-правові акти про допомогу дітям, які стали жертвами кримінального правопорушення, проаналізовано кримінальне законодавство та кримінологічна практика зарубіжних країн, а також визначено пріоритети розвитку національного законодавства.

Встановлено, що основними правовими актами про допомогу дітям, які стали жертвами кримінального правопорушення, є: Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року тощо.

Умотивовано, що складовими міжнародних стандартів запобігання кримінально противравній діяльності щодо дітей є: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) необхідність урахування особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжують; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктизізації.

Унормовано риси міжнародних стандартів запобігання кримінально противравній діяльності щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2) альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) створення кримінологічних та віктизологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

Аналіз кримінального законодавства та кримінологічної практики зарубіжних країн (США, Філіппіни, Велика Британія, Японія, Бразилія, Німеччина та Нігерія) дозволив встановити основні пріоритети зарубіжних країн у запобіганні кримінальним правопорушенням щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація принципу нульової толерантності до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація реабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння в ситуацію з високим віктизмним індексом.

Визначено, що одним із найбільш розповсюджених для розглядуваніх країн способом запобігання віктизациї неповнолітніх осіб є вдосконалення системи ювенальної юстиції шляхом забезпечення можливості отримання своєчасної правової та медичної допомоги, залучення (за необхідності)

громадськості та засобів масової інформації, а також пошуку інших способів захисту прав та законних інтересів дитини.

У результаті проведеного дослідження дисертантка запропонувала та сформулювала пропозиції щодо вдосконалення чинного КК України в контексті розглядуваних у роботі питань. Дисертаційну роботу завершують висновки, які узагальнюють напрацювання та наукові положення кожного з розділів. Вони дають цілісне уявлення про авторську концепцію та свідчать про розв'язання поставлених завдань. У публікаціях здобувачки достатньо відображені всі розділи дисертаційного дослідження. Зроблені Т.І. Пономарьовою наукові висновки мають вагому аргументацію, є належним чином обґрунтованими і характеризуються високим рівнем достовірності. Крім розглянутих вище, в роботі містяться й інші положення, висновки, рекомендації, які в сукупності забезпечують цілісність проведеного дослідження, результати якого належним чином апробовані: основні положення дисертації опубліковано в 40 наукових публікаціях, серед яких 4 монографії, з яких: 1 – одноосібна та 3 – у співавторстві, 21 стаття в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 4 статті у виданнях, проіндексованих у наукометричній базі Web of Science Core Collection, 11 тез доповідей, оприлюднених на науково-практичних заходах.

Оформлення дисертації відповідає усім вимогам, що пред'являються до цього виду робіт. Дисертація структурована відповідно плану. Стиль викладення матеріалу відрізняється науковістю, логічністю, послідовністю. Зміст дисертації свідчить про те, що авторка виконала поставлене наукове завдання, показавши при цьому глибокі знання наукової літератури, чинного вітчизняного та зарубіжного законодавства, вміння їх всебічно аналізувати, переконливо обстоювати власну точку зору. У результаті вивчення дисертації академічного плагіату, фабрикації та фальсифікації не виявлено. Дисертація відповідає зазначеній спеціальності та спеціалізації: 081 Право; 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Визнаючи системність, цілісність і новизну дослідження Т.І. Пономарьової, варто звернути увагу на його окремі положення, які викликають сумніви або потребують додаткового аргументування і можуть стати предметом наукової дискусії та подальшого вивчення досліджуваної проблеми. Зокрема:

1. У підрозділі 2.2. дисертації авторка зазначає, що до структури особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення має входити:

1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями (стать, вік, сімейне становище тощо); 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, якими зумовлено якість виховання в родині, закладах освіти тощо. Соціально-побутові ознаки визначають загальне уявлення неповнолітнього про базові речі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни (дотримання конституційних обов'язків); 4) морально-ціннісні – уявлення неповнолітнього про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та всіх пов'язаних з цим матерій; 5) психолого- медичні – особливості, які зумовлені відхиленнями у здоров'ї дитини, що сприяє віктомізації; 6) кримінологічні – інтеракція з кримінальним правопорушником та всі пов'язані з цим об'єктивні та суб'єктивні фактори віктомізації.

Водночас поза увагою залишились кримінально-правові ознаки особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, які можуть мати місце, зокрема, якщо така особа має кримінальний досвід, судимість або посягання на неї зумовлене її провокативною кримінальною протиправною поведінкою. В роботі варто було продемонструвати принципову різницю між кримінологічними та кримінально-правовими ознаками особи неповнолітньої жертви, оскільки наразі у більшості праць з віктомологічної тематики ігнорується проблема взаємодії із жертвами, які наділені рисами суспільно небезпечної поведінки.

2. У підрозділі 3.1 дисертації вказано, що специфічний психоемоційний стан, який спрошує та/або зумовлює запуск та функціонування механізму віктомізації неповнолітньої особи, включає в себе: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіазалежність); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктомізація). Водночас у тексті роботи та висновках відсутні пропозиції щодо запобігання віктомії поведінці неповнолітніх осіб, які мають адиктивні постнеонатальні залежності, а також патологічні психопатичні стани та захворювання. Є підстава вважати, що більш доцільним було б запропонувати систему запобігання віктомізації неповнолітніх, диференційовану відповідно до видів пропонованих специфічних психоемоційних станів.

3. У підрозділі 3.2. дисертації зазначено, що для реалізації протиправного умислу на вчинення насильницького інцесту щодо неповнолітнього необхідними є такі фактори: 1) особа, яка страждає на певні сексуальні відхилення (перверсії), а також не має остаточно сформованої системи цінностей та не наділена моральними якостями, здатними попередити девіантну поведінку; 2) неповнолітній, котрий через свої фізіологічні, психологічні або поведінкові особливості відповідає потребам правопорушника; 3) обстановка, що сприяє та спрощує вчинення сексуального насильства. Водночас дисертантці варто було б також звернути увагу на непоодинокі випадки сприяння насильницькому інцесту щодо дитини другого з батьків (зебільшого – матері), або обох батьків, якщо інcest вчиняється іншими близькими родичами та визначити роль пособників/підбурювачів у механізмі вікtimізації жертви та суспільно небезпечної поведінки правопорушника. Наразі розробка механізму запобігання таким випадкам є доволі актуальною.

4. У підрозділі 3.2. авторкою доопрацьовано цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки можна диференціювати на такі: 1) передмотиваційний – умовний «запуск» кримінально протиправних настанов, сформованих унаслідок відсутності закріплених уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки; 2) мотиваційний – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб; 3) маніпулятивний – реалізація мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) постмотиваційний – етап, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови, якщо мотив був реалізований повною мірою. Із урахуванням змісту розділу дисертантці варто було б також розробити цикли мотивації окремих типів жертв кримінальних правопорушень (наприклад, активних та провокативних) та провести кореляцію з циклами мотивації кримінального правопорушника для репрезентації їх інтеракції в механізмі реалізації злочинного умислу.

5. У підрозділі 5.2. проводиться огляд кримінологічного практики запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб. При цьому авторці було б доцільно приділити більш зосереджену увагу розгляду саме вікtimологічним аспектам кримінологічної політики, що надало б можливість встановити позитивні риси, які можуть бути запозичені для інтеграції в національну запобіжну практику.

Водночас висловлені зауваження не є критичними, а тому не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації і не знижують її високого наукового рівня,

теоретичного та практичного значення, а лише запрошуєть авторку до наукової дискусії.

ВИСНОВОК

Дисертаційна робота Т.І. Пономарьової на тему «Теоретичні та практичні засади становлення і розвитку ювенальної віктимології в Україні», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, є цілісною, завершеною науковою працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують конкретну наукову проблему, яка полягає в обґрунтуванні нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних зasad удосконалення ювенальної віктимологічної політики в Україні. Дисертація відповідає вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197, а також Вимогам до оформлення дисертацій, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40, а її авторка – Пономарєва Тетяна Ігорівна – заслуговує на присудження її наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Офіційний опонент –

**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
та кримінології Одеського державного
університету внутрішніх справ**

Микола СЕМЕНИШИН

Донецький державний університет
внутрішніх справ
Вх. № 1101 / 002
« 25 » серпня 2023 р.

Підпис М. Семенишине

ЗАСВІДЧУЮ:
Завідувач ВДЗ ОДУВС
Лавасова Д.О.

« 23 » серпня 2023 р.